

Sikring eller forvaring – refleksjoner over de nye særreaksjonene

TEMA

PÅL GRØNDAHL

Email: pagron@c2i.net
Politilegens kontor
Oslo politidistrikt
Postboks 8101 Dep
0032 Oslo

I artikkelen drøftes konsekvensene ved innføringen av nye særreaksjonsbestemmelser. Særreaksjoner benyttes overfor lovbreakere som samfunnet ikke kan straffe, eller hvor vanlig fengselsstraff ikke regnes som tilstrekkelig reaksjon. Utilregnelige lovbreakere vil bli dømt til psykiatrisk behandling, og tilregnelige lovbreakere med høy risiko for gjentakelsesfare av alvorlig kriminalitet vil kunne ilegges en tidsbestemt forvaring. Ved en historisk gjennomgang vises det hvordan de nye bestemmelsene delvis bygger på tankegodt fra begynnelsen av det 20. århundret. Dette gjelder særlig ideen om tidsbestemt forvaring. Innføringen av nye særreaksjoner kan få store konsekvenser for utformingen av det psykiatriske helsevesen. Spørsmålet som melder seg er om det ikke hadde vært tilstrekkelig med en revisjon av det gamle systemet, fremfor å innføre et helt nytt system.

Dersom en person har begått en alvorlig kriminell handling, og det ved en rettspsykiatrisk undersøkelse viser seg at personen er å anse som sinnssyk (straffeloven § 44), så kan vedkommende ikke straffes etter norsk lov. Regner man med fare for gjentakelse av straffbare handlinger, vil det ofte bli nedlagt påstand om sikring, noe som definisjonsmessig ikke ansees som straff. Siden man ikke kan straffe sinnssyke mennesker, har man et særreaksjonssystem i form av sikring. Det er to grunner til at man har særreaksjoner:

- – For det første å ivareta lovbreakers psykiske helse dersom han er i sterk psykisk ubalanse
- – For det annet å gi samfunnet en beskyttelse overfor psykisk ustabile og potensielt

farlige og mennesker utover ordinær frihetsberøvelse begrunnet i mulig gjentakelsesfare.

Sikringsinstituttet har i perioder vært utsatt for sterk kritikk. I denne artikkelen vil jeg se nærmere på hvordan sikringsinstituttet ble opprettet og hvordan det fungerer i dag. Spørsmålet er hvordan dagens system virker i forhold til de nye særreaksjonsreglene (ny § 39 i straffeloven) som Stortinget har vedtatt skal settes i kraft, antakeligvis i 2001. Vil de nye særreaksjonsreglene bli bedre enn de vi har i dag?

Historikk

Historien om sikringsinstituttets utforming kan sees på som en avspeiling av de rådende tiders ideologi, med hensyn til vekslingen mellom ønsket om vern av samfunnet, versus humanistiske hensyn overfor psykisk avvikende lovbrøyttere.

Straffen har vært den alminnelige reaksjon overfor lovbrøyttere av alle kategorier. Selv overfor barn eller sinnslidende kunne straffen være meget hard, men allerede i norrøn rett var det visse særbestemmelser om "ods manns vig" – gal manns drap.

I ulike lover gjennom tidene ble man nærmest automatisk regnet som sinnslidende om man hadde begått drap på nære slektninger (1). Ifølge disse lovene kunne man gi en mildere reaksjon overfor individer som ble erklært for "galen" i gjerningsøyeblikket. I Christian Vs Norske Lov fra 1687 gav man adgang til å iverksette såkalt forvaring overfor personer som var "rasende eller galind", dersom ikke familien gjorde det (1).

KRIMINALLOVEN AV 1842

Kriminalloven av 1842 regnes som den første norske loven som gav nærmere regler for hvilke psykiske tilstander som skulle gis straffritakelse (1). Straff skulle ikke anvendes overfor mennesker som var "galne eller afsindige". Straffes skulle heller ikke de "som forstandens bruk ved sykdom eller alderdomssvakhet er berøvet" (2). Overfor lovbrøyttere som var psykisk avvikende, men likevel tilregnelige, skulle det tas hensyn til grad av forbrytersk vilje og lovbrøtters sterkere eller svakere sjelsevner. Loven la grunnlag for at flere lovbrøyttere enn tidligere kunne fritas for straff pga. psykiske tilstand. Siden sinnssykeloven av 1848 forbød opptak av kriminelle ved asylene, var det enkelte som, ifølge psykiateren Paul Winge var å betrakte som forbryteradelen dvs., de "som var gale nok til å unngå fengslet men forstandig nok til å unngå galehuset" (3).

Før 1842 hadde straffeloven gitt liten anledning til å tilpasse straffen til den enkelte lovbrøytter og den enkeltes særegne karakter. Det var lovbruddets natur og ikke gjerningspersonen som var det avgjørende for en straffeutmåling, det såkalte objektive straffesystem. Da kriminologien gjorde sitt inntog i 1880-årene fikk man økt interesse for lovbrøtters individualitet, det subjektive straffesystem. I og med den nye interessen for individet bak forbrytelsen ble psykiaterne i økende grad involvert i arbeidet med kriminelle individer.

STRAFFELOVEN AV 1902

Loven av 1902 innebar en liberalisering av strafferetten. To særforanstaltninger ble opprettet for farlige lovbrøyttere. De såkalt normale lovbrøtterne fikk etterforvaring og de abnorme (utilregnelige) fikk sikring som ikke skulle ha en straffende karakter. Man kunne redusere straffen for tilregnelige lovbrøyttere dersom det var særlige forhold ved lovbrøtteren som tilsa dette. I de første lovarbeidene, skrevet av Bernhard Getz i 1887, ble sjelsevnediagnoser i form av "mangelfuld udvikling af sjelsevnene eller svækkelse eller sygelig forstyrrelse af disse" benyttet. Disse ble oppfattet som tilstander mellom sinnssykdom og sunnhet (4). De som falt inn under en sjelsevnekategori skulle fritas for straff. Slik fikk sikringssystemet en human profil.

De nye særreaksjonene ble i liten grad benyttet. De bidrog ikke til å fange opp de

problemgruppene man ville nå, de tilregnelige residivistene og de sinnslidende kriminelle som ikke ble lagt inn i psykiatriske institusjoner (1). Dette førte til en ny revisjon av sikrings- og forvaringsforordningene i 1929.

BAKGRUNNEN FOR REVISJONEN AV 1929

Bakgrunnen for lovendringen var straffelovkommisjonens innstilling av 1925. Ifølge Ellingsen (4) kom lovendringen i stand pga. tre forhold: en *antatt* sedelighetsbølge, særlig voldtekt og utuktig omgang med mindreårige skulle ha forsterket seg. Det var også en generell bekymring over den milde strafferettspleien. Datidens sikringsordning ble regnet som utilstrekkelig som beskyttelse av samfunnet. Det tredje forholdet var at man innen psykiatrien mente at rettsvesenet anvendte sinnssykediagnosene for ofte. På den måten fikk man på en "bekvem" måte internert kriminelle sammen med sinnssyke i mangel av spesialplasser. Det ble kommentert slik av direktør Harald Arnesen ved Dikemark asyl:

"Et asyls virksomhet skal være indrettet paa at behandle og forpleie syke folk;" "... Men i den sterkeste strid mot denne tendens staar vor juridisk psykiatriske skoles bestræbelser for at gjøre asylerne til interneringslokaler for de abnorme barn og voksne med forbrydertilbøjeligheter. Kriminalisterne synes, de gjør godt og vel, naar andre veier uten virkning er prøvet, og de ved en sindsykeerklæring opnaar at faa disse antisociale defektmennesker av veien i et asyl." "Specielt vore mandsavdelinger lider i høi grad ved at skulle være forvaringsanstalter for de undge abnorme forbrydere, hvorav den største del er forhenværende vergeraadsbarn. Deres hensynsløse raahet i tale og ofte brutale optræden mot de virkelig syke og mot personalet, deres stadige rømningsforsøk, deres ødelæggelseslyst, deres komplotter virker depraverende paa tonen paa avdelingerne" (4).

I sin innstilling av 1925 var straffelovkommisjonen preget av at psykiske avvik i all hovedsak ble forklart med biologiske årsaker og man benyttet seg av terminologi som "defekte", "degenererte", "abnorme". Medlem av kommisjonen, professor Ragnar Vogt skrev for eksempel om homofile:

"Den mer haardnakkede homoseksuelle "perversion" oppfattes vel nu av de fleste som utslag av en virkelig abnorm, mangelfuld konstitusjon" (5).

Tidsånden var preget av behandlingspessimisme overfor sinnssyke og åndssvake i psykiatrien. Den "behandling" som var aktuell, var langvarig forvaring. Man antok at tidsubestemte straffer virket rehabiliterende og egne anstalter ble foreslått til dette formål. Ifølge Ellingsen (4), bar straffelovkommisjonen preg av rasehygienisk tankegodt. Bl.a. skriver medlem lege Ingeborg Aas:

"Flere og flere er det som både blant lærde og lege, som nu til dags tilegner sig den opfatning, at man i et ordnet samfund ikke alene har rett, men også har plikt til å bruke alle midler (som ikke kan sies å være barbariske) til å verne om folkemateriellets kvalitet også beskytte de gode og ønskverdige borgere mot de dårlige og samfundsfiendtlige. Internalisering er et utmerket middel teoretisk sett, men det er dyrt. Vi har dessuten for lite av anstalts og fengselsplasser, og internaliseringen helbreder intet grunnond. Den åndssvake fortsetter å sette barn inn i verden og sedelighetsforbryteren går ikke sjelden hen samme dag som han er løslatt hen og gjør forbrytelsen om igjen – den lange internering har intet forandret i hans natur" (6).

STRAFFELOVEN ETTER REVISJONEN I 1929

Individer med varig svekkede og/eller mangelfullt utviklede sjelsevner skulle ikke lenger fritas for straff. Den nye loven åpnet for at psykisk avvikende, men tilregnelige lovbrøyttere kunne idømmes sikring i tillegg til straff (1). Tilregnelige lovbrøyttere som residiverte ble ofte idømt sikringsformen etterforvaring. Etterforvaringsordningen ble imidlertid fjernet etter snaue tre år. Grunnen var at ordningen ble ansett som så urettferdig blant forvaringsfangene at det førte til et opprør ved Akershus Landsfengsel i 1932 (7).

De såkalt "uforbæderlige recidivistene" ble i økende grad ilagt sikring. Reglene for sikring

ble vedtatt i 1929, og har i det store og hele ikke vært gjenstand for særlig lovrevisjon frem til de siste årene. I steriliseringsloven av 1934, kunne sinnssyke og de med særlig mangelfullt utviklede sjelsevner tvangssteriliseres (8). Loven åpnet i stor grad for skjønn, ikke minst ut ifra den svake teoretiske definisjonen av sjelsevnene.

I 1963 ble betegnelsen "forvaringsanstalt" tatt ut av straffeloven.

Kort om dagens sikringssystem

Retten kan under gitte betingelser idømme en lovbrøyer sikring i tråd med straffeloven § 39a-f. Loven angir flere typer (graderte) reaksjoner som kan nyttes, som f.eks. fengslet forvaring (sikringsanstalt), opphold i psykiatrisk institusjon, med videre.

Retten tar sin beslutning om sikring basert på uttalelser fra de rettspsykiatriske sakkyndige vedrørende lovbrøyerens tilregnelighet og personlighet. Vurderingen av personligheten legger grunnlaget for de sakkyndiges oppfatning av om en person lider av mangelfullt utviklede eller varig svekkede sjelsevner, og blir rettens kriterium for å ilegge en særreaksjon. Sikring kan være aktuelt når vanlig straffereaksjon ikke er mulig, som ved sinnssykdom, og det antas fare for gjentakelse av straffbar handling. Sikring er også aktuelt når vanlig straff ikke ansees som tilstrekkelig vern av samfunnet (mot tilregnelige lovbrøyerere) og man vurderer at gjentakelsesfaren er stor.

Sjelsevnediagnosene er vanskelige å forstå siden de ikke er teoretisk definert, verken i jussen eller psykiatrien. Også erfarne rettspsykiatere har vanskeligheter med en enhetlig tolking av disse diagnosene (9). At Knut Hamsun fikk diagnosen varig svekkede sjelsevner av psykiaterne Gabriel Langfeldt og Ørnulv Ødegård, er et kjent og kontroversielt eksempel på bruk av en sjelsevnediagnose (10).

Dagens sikringsinstitutt har vært sterkt kritisert bl.a. for bruken av sjelsevnediagnosene. Å få sikring i tillegg til straff (det dobbeltsporede system) har også vært kritisert – likeledes at sikringsinstituttet synes å basere seg på en antatt gjentakelsesfare hos lovbrøyereren, noe som det rent faglig har vært diskutert om man kan forutsi med rimelig sikkerhet.

De nye særreaksjonsreglene

I 1997 ble det vedtatt ny lov om strafferettslige særreaksjoner som ventelig vil trå i kraft i 2001. De viktigste trekkene ved den nye loven er: Sikringsordningen bortfaller og erstattes med tvungen *behandling* av utilregnelige lovbrøyerere og tidsubestemt *forvaring* av tilregnelige lovbrøyerere.

Personer som blir ansett for å være *utilregnelige*, (psykotiske eller høygradig utviklingshemmede etter § 44) kan, i motsetning til i dag, dømmes til psykiatrisk behandling (§ 39a). Ansaret for disse overføres til det psykiatriske helsevesen. Ideen er at individer i åpenbar mental ubalanse og som har begått kriminelle handlinger, trenger behandling. Samtidig skal samfunnet vernes mot utilregnelige individer hvor man mener at det er fare for gjentakelse av straffbare handlinger.

Lovbrøyerere som retten finner *tilregnelige* kan, under gitte vilkår, dømmes til tidsubestemt forvaring (§ 39c) med lengstetid på 15 år. Forvaring kan idømmes på bakgrunn av personundersøkelse eller rettspsykiatrisk undersøkelse. Forvaringen skal regnes som straff og vil erstatte vanlig utmålt straff overfor personer som har begått alvorlig kriminalitet og hvor risikoen for tilbakefall oppfattes som stor. Det skal være strenge kriterier for å idømme en person forvaring. En forutsetning er at individet tidligere har begått en alvorlig handling og at man anser at det er risiko for at lovbrøyereren vil begå nye alvorlige handlinger.

EN SAMMENLIKNING AV DET NYE OG DET GAMLE SYSTEMET

Tidligere bestemmelser hvor man ila både straff og sikring, det dobbeltsporede system, bortfaller. De tidligere sikringskriteriene knyttet til de juridiske termene "mangelfullt utviklede" og "varig svekkede" sjelsevner faller bort.

For å kunne idømme forvaring, har man, i motsetning til tidligere, satt opp kriteriebaserte regler. Det gjør systemet mer etterrettelig, og man kan oppnå økt rettssikkerhet på dette området.

Det graderte sikringssystemet vil bortfalle, og rollen til Kriminalomsorg i frihet vil bli svært endret. Det gamle sikringssystemet har hatt rom for å følge opp mennesker på frisikring, altså en tilbakevending til samfunnet etter en tids sikring i institusjon eller anstalt. Noe slikt system synes ikke å ha fått noen arvtaker i de nye reglene for særreaksjoner. Innføringen av en tidsubestemt forvaringsordning er ny i forhold til det gamle sikringsinstituttet.

Diskusjon

Ethvert forsøk på å lage nye særreaksjonssystemer blir møtt med hard kritikk. Kritikken kommer ofte fra ideologisk styrte miljøer som ikke synes å godta noe særreaksjonssystemer overhodet. Konstruktiv dialog om hva som ville være det beste systemet blir derved vanskeliggjort. Likevel skal man ikke helt avvise kritikken. Vanskeligheten med utformingen av slike regler er todelt. Man må finne en god balanse mellom beskyttelse av samfunnet mot antatt farlige individer og hensynet til en rettferdig og human behandling for den psykisk avvikende lovbrøyer. Etter mitt skjønn ivaretar ikke de nye reglene disse hensynene på en bedre måte enn det gamle sikringsinstituttet.

TILREGNELIGE LOVBRYTERE

I forhold til tilregnelige lovbrøyer synes den nye loven å ha prioritert samfunnets krav på beskyttelse mot antatt farlige personer. De nye reglene synes å basere seg på eldre tankegods. Det ligger lite nytt i ideen om forvaring av såkalte tilregnelige (men like fullt psykisk avvikende) lovbrøyer. Det er særlig to betenkeligheter ved den nye forvaringsordningen. For det første det tidsubestemte. Antar man, i liket med straffelovkommisjonens innstilling av 1925, at det skal ligge noe rehabiliterende i dette, eller er det en måte for samfunnet å kvitte seg med brysomme mennesker for en tid? Dersom ordningen er tenkt å fungere som rehabiliterende, burde det kanskje underbygges mer faglig og empirisk at dette er tilfellet. Fra stressforskningen vet man at tidsubestemthet fører til uforutsigbarhet og derved betydelig stress som kan være uheldig (11). Det er en risiko for at det blir mye prøving og frustrasjoner for både ansatte og forvarte før man finner et tilnærmet meningsfylt innhold i forvaringen. Det kan diskuteres om man har gode nok metoder for å idømme forvaring på riktig grunnlag. Man forutsetter at det i de fleste tilfeller skal foretas en personundersøkelse i forkant. Det sies lite om hvem som skal foreta en slik undersøkelse og hva den skal inneholde. Rettspsykiatriens rolle blir redusert, selv om man åpner for rettspsykiatrisk undersøkelse i noen tilfeller. Det er derfor fare for et sammensurium av personundersøkelser, rettspsykiatriske undersøkelser og kriteriebaserte domsslutninger.

UTILREGNELIGE LOVBRYTERE

Mange miljøer innenfor psykiatrien ser med bekymring på at antatt farlige lovbrøyer skal dømmes til behandling (12). Argumentene mot ordningen er at loven ble vedtatt under andre forutsetninger enn dem man har i dag. Antallet plasser i psykiatriske institusjoner er blitt langt færre, slik at det ikke er plass til dem som dømmes til behandling. Det er imidlertid planlagt opprettet nye plasser til denne klientgruppen. Spørsmålet blir da hvor disse plassene skal opprettes. Skal de opprettes som egne institusjoner for psykisk avvikende lovbrøyer, eller skal de fordeles blant de allmennpsykiatriske avdelingene? Har psykiatrien vilje til å påta seg en slik oppgave? Om man oppretter egne institusjoner, risikerer man at de blir oppfattet som annenrangs institusjoner hvor få ønsker å jobbe. På den annen side, dersom sinnslidende kriminelle skal inn i allmennpsykiatrien, så ligger det en fare i at de kan bli psykiatriens stebarn ved at de havner i allerede overfylte institusjoner. Historisk kan man se at psykiatrien har oppfattet det som et problem at såkalte kriminelle

har ødelagt ulike behandlingsmiljøer (4). Det kan også oppstå konflikt mellom påtalemyndighet og medisinsk ansvarlige hvor den enkelte institusjon opplever at noen individer blir pådyttet dem av rettsvesenet.

Man kan stille spørsmål ved om de som nå vil bli dømt til behandling, vil være fra den samme pasientgruppe som tidligere hadde plass i psykiatrien og som ble dyttet ut når man nærmest ukritisk bygde ned institusjonene. Blir det et inngangskriterium i psykiatrien at man har begått et til dels alvorlig lovbrudd? Kanskje burde man ha begynt i den andre enden, ved å bygge opp igjen sterkere fagmiljøer og institusjoner for å ta seg av hardt belastede psykisk syke før de begår kriminalitet. Slik kunne en god del ulykker kanskje vært forebyggt.

Konklusjoner

Man har muligens vært for opptatt av å skape noe nytt ved loven om endrede særreaksjonsregler. Fjerningen av det dobbeltsporede system og bruken av sjelsevneterminologien er positivt. Det ser imidlertid ut til at endringene for øvrig i stor grad bygger på eldre tankegods. Man har på et vis gått sirkelen rundt. Et eksempel på dette er at man har innført tidsubestemte reaksjonsformer for tilregnelige lovbytere, et system man tidligere har forlatt. Tiltakene synes ikke å ha fått noen særlig human profil og burde neppe vært vedtatt. De utilregnelige lovbyterne kan bli psykiatriens mare om man ikke tidlig tar tak i utfordringen man står overfor. I behandlingsmiljøene kan det oppstå frykt og usikkerhet overfor psykisk labile som har begått alvorlig kriminalitet. Er psykiatrien rustet til denne utfordringen?

Det bør etableres plasser for observasjon/utredning og eventuelt behandling av både tilregnelige og utilregnelige lovovertrедere under den statlige justissektoren. Dette kan bli et signal til både samfunnet og individet at det dreier seg om en straffereaksjon, men med mulighet for behandling. Samtidig kan man få grundigere og bedre rettspsykiatriske observasjoner enn man har hatt til nå. Land som Sverige og Nederland har interessante modeller.

Det graderte sikringssystemet, med muligheter for friskring og rehabilitering, burde vært videreført. Kanskje blir de nye særreaksjonsordningene som keiserens nye klær. At noe nytt innføres, betyr ikke nødvendigvis at det blir bedre enn det eksisterende. Kanskje ville de gamle klærne med en del forbedringer vært vel så gode.

LITTERATUR:

1. Høyer G. Noen sider ved sinnslidende lovovertrедere gjennom tidene. Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1985; 39: 13 – 21.
2. Røstad H. Sikringsinstituttet i norsk rett 1974. I: Straffelovrådet. Strafferettslig utilregnelighet og strafferettslige særreaksjoner. (NOU 1974: 17). Oslo: Universitetsforlaget, 1974: 186 – 273.
3. Winge P. Den Norske Sindsykeret historisk fremstillet. Bind II. Kristiania 1915. I: Høyer G. Noen sider overfor sinnslidende lovovertrедere gjennom tidene. Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1985; 39: 13 – 21.
4. Ellingsen D. Kan vi stole på rettspsykiatrien? Institutt for kriminologi og strafferetts skriftserie. Oslo: Universitetsforlaget 1987; nr. 1.
5. Vogt R. I: Straffelovkommisjonens innstilling i 1925. Innstilling fra den av Justisdepartementet 11. mai 1922 opnevnte komité til revisjon av Straffeloven. Første del.
6. Aas I. Hvordan kan samfundet beskytte sig mot åndsvake og sedelighetsforbrytere. Social oplysning 1932; 1: 15.
7. Høyer G, Syse A. Slem, gal eller begge deler? Lov og Rett 1991; 7: 410 – 35.
8. Sørensen Ø. Fortjener å bli husket. Spalten "Kort sagt" i Aftenposten (morgenutgave) 23.3.1998.

9. Grøndahl P, Holum LC. Rettspsykiatriske erklæringer – holder de mål? Lov og Rett 1997; 4: 208 – 14.
10. Kringlen E. Psykiatri. Oslo: Universitetsforlaget, 1990: 5.
11. Atkinson RL, Atkinson RC, Smith HE, Bem DJ, Nolen-Hoeksema S. Hilgard's Introduction to psychology. 12. utg. New York: Harcourt, Brace, 1996: 478 – 9.
12. Holum LC, Grøndahl P. Rammebetingelser og kriterier som ligger til grunn for en rettspsykiatrisk erklæring. Hovedoppgave. Oslo: Psykologisk institutt, Universitetet i Oslo, 1995.

Publisert: 10. august 2000. Tidsskr Nor Legeforen. DOI:

© Tidsskrift for Den norske legeforening 2020. Lastet ned fra tidsskriftet.no